

Ольга Лотюк,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 340.115

Інституціоналізація як метод наукового пізнання громадянського суспільства

Цінність й унікальність кожної дисертаційної роботи у сфері конституційного права залежить від правильного вибору конкретних методів наукових досліджень, з'ясування їх сутності й призначення. Тому недосконале знання методології та методів наукового пізнання правових, зокрема конституційно-правових відносин не сприяє своєчасному виявленню проблемних явищ, що підлягають науково обґрунтованому регулюванню.

Як відомо, термін «методологія» з'явився як комбінація двох давньогрецьких слів: «методос» - «спосіб, шлях» і «логос» - «вчення». Буквальний переклад слова «методологія» - «вчення про метод» або, краще сказати, «вчення про методи» [1, с. 36].

У теорії права методологію наукового дослідження розуміють як системну єдність прийомів, методів і засобів наукового мислення, котра в

такій якості являє собою комплекс історично складених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від явища до сутності, від припущення до істини [2, с. 7; 3, с. 507]. Щодо визначення методології, безумовно, існують й інші наукові погляди. Так, на думку М. В. Оніщука, методологія сучасної науки конституційного права – це світоглядна категорія сучасного конституціоналізму, пов'язана з науковою діяльністю вчених-конституціоналістів. Під нею вчений розуміє вчення про світогляд і систему наукових принципів, методів, підходів та способів, які використовуються вченими-конституціоналістами у процесі здійснення дослідницької діяльності щодо пізнання явищ сучасного українського конституціоналізму [4, с. 38].

На думку В. Л. Федоренка, подібні погляди на методологію науки мають перспективу й загалом узго-

джуються з наріжними принципами пост-позитивістських тенденцій у сучасній українській юридичній науці [5, с. 111].

Методологія – це поняття інтегральне, оскільки поєднує в собі ряд компонентів. Серед таких компонентів світоглядні та фундаментальні теоретичні концепції, діалектичні закони та категорії, загально- та частково-наукові методи. Метод дає змогу з'ясувати одну зі сторін явища, а методологія дозволяє з'ясувати зміст самого явища. На думку відомих конституціоналістів Ю. Шемшученка та О. Скрипнюка, методологія конституційно-правової науки дає змогу вирішити питання про ті наукові прийоми і способи пізнання, які застосовуються при здійсненні відповідної наукової діяльності. При цьому методи не застосовуються поодиночі. Як правило, в основі будь-якого конкретного дослідження покладена певна методологія, яка, врешті, й визначає світогляд ученого-конституціоналіста. У цьому сенсі методологія науки конституційного права є вченням про методи, їх систему та принципи, а також порядок їх застосування при дослідженні явищ конституційно-правового буття, що становлять предмет відповідної юридичної науки [6, с. 10].

Однак, зважаючи на обсяг дослідження, це питання в межах статті не буде детально розкрито.

На думку Ю. Шемшученка та О. Скрипнюка, сучасна вітчизняна юридична наука перебуває в пошуку універсального методологічного інструментарію пізнання правової реальності. Позитивізм у тій формі, в якій він застосовувався у радянській юридичній науці, вичерпав свій потенціал і можливості. Натомість адаптація українськими вченими позитивізму до сучасних політико-правових реалій, у поєднанні з новою західноєвропейською методологією пізнання юридичних явищ, сприяла утвердженню неопозитивістської методології. Але такий стан речей у методології конституційно-

правових досліджень є тимчасовим, компромісним. Очевидно, що на сьогодні настав час для формування пост-позитивістської методології пізнання конституційно-правових явищ і процесів. Вирішення цього завдання є магістральним напрямом розвитку науки конституційного права в Україні [6, с. 15].

Крім того, використання тільки одного методу не в змозі забезпечити комплексність наукових досліджень, а тому є очевидним, що слід застосовувати різні методи в їх системному поєднанні. Сама ж кількість обрання наукових методів та окреслення меж їх використання залежить від обсягу, змісту й значення того чи іншого конституційно-правового дослідження. Разом із тим проблемою методології конституційного права залишається те, що й досі відсутнє універсальне визначення метода наукового пошуку, єдине розуміння змісту та призначення окремих методів, а також наявна термінологічна різноманітність у позначенні відповідних прийомів (способів) дослідження. Так, метод розуміють як спосіб пізнання явищ природи й суспільного життя; прийом або систему прийомів, що застосовуються у будь-якій сфері діяльності [7, с. 628].

На думку В. Л. Федоренка, методологія дослідження проблем системи конституційного права України є впорядкованою єдністю взаємоузгоджених світоглядних принципів і методів, які дозволяють всебічно й комплексно дослідити юридичні властивості та якості системи національного конституційного права й визначити сутність і зміст правових зв'язків між її основними складовими елементами [5, с. 13].

Далі розглянемо думки вчених щодо методів конституційно-правового дослідження. Слід урахувати справедливу думку В. Л. Федоренка, що дослідження проблем конституційного права неможливе без таких основних методів: системного, структурно-функціонального, порів-

няльно-правового, історично-ретроспективного, формально-догматичного, конкретно-соціологічного, прогностичного та інших. Кожен із них має свої особливості та специфіку [5, с. 13].

Не менш складною проблемою є визначення кількості рівнів методології конституційного права та їх складових. У філософській літературі (В. О. Лекторський, В. С. Швірєв, Е. Г. Юдін) вироблена концепція чотирьох рівнів методології пізнання: філософська методологія, загальнонаукові принципи й форми дослідження, конкретно-наукова методологія, методика й техніка дослідження [8, с. 44; 9, с. 40–43]. У юридичній літературі рівні методології, у тому числі й методології правових досліджень, найбільш глибоко досліджені Д.А. Керімовим [10, с. 17]. Учений, в цілому погоджуючись на розподіл методології пізнання на певні рівні, зауважує, що «не можна методологію зводити до простого спостереження й методики відтворення емпіричного матеріалу, що є лише передумовою теоретичного мислення» [10, с. 41]. Тобто науковець виділив тільки три рівні методології. Така позиція підтримується й іншими науковцями [11; с. 24–27].

Проте у філософії та теорії права існують й інші позиції. Наразі одним із провідних напрямів дослідження проблематики конституційного регулювання є інституціональний. Він пов'язаний із фаховим аналізом специфіки та змісту конституційного регулювання тих чи інших інститутів, які відіграють важливу роль в розвитку держави і суспільства і мають особливу значущість для державного і суспільного ладу України. Зараз ми свідомо обмежуємося лише українською перспективою, оскільки чимало прикладів подібного інституціонального дослідження конституційного регулювання можна знайти у працях російських авторів, а також у роботах західних юристів. Так на сьогоднішній

день ми маємо цілий ряд цікавих і ґрунтовних досліджень як окремих гілок державної влади, так і тих чи інших інститутів державної влади і конституційного права. Це праці таких авторів як: Р. Бедрій, Д. Белов, Л. Грицаєнко, М. Малишко, С. Сergyгіна, В. Скомороха, М. Тесленко, А. Француз, В. Шаповал та інших. Попри цілий ряд незаперечних переваг інституціональний метод дослідження в конституційному праві має й певні проблеми. Насамперед вони пов'язані з тим, що надмірне акцентування уваги на інститутах державної влади і конституційного права часто унеможлиблює аналіз процесів взаємодії між різними органами державної влади, між різними владними гілками, між державою і суспільством в цілому. За цієї причини інституціональний метод, як правило, виступає лише одним з тих, які застосовуються в дослідженні процесів конституційно-правового регулювання [12, с. 70].

Різні підходи до вивчення правових проблем громадянського суспільства визначаються задачами дослідження. Найбільш ефективним є інституціоналізаційний метод наукового пізнання.

Поняття «інституціоналізація» не має усталеного, загальноприйнятого і однозначного тлумачення, так як вивчається та використовується у межах різних сфер людської діяльності. Складність визначення цього поняття обумовлена його приналежністю як до сфери науки, так і до сфери практики. Цей термін може бути розглянутий як спосіб дослідження явищ, так і як спосіб розкриття процесів становлення і функціонування феноменів, які вивчаються.

Поняття «інституціоналізація» тісно пов'язане з таким поняттям як «інститут» і «інституціоналізм»

Як особливе наукове направлення, інституціоналізм сформувався наприкінці ХІХ ст. Цей період був переломним у розвитку ринкового

господарства, і не лише інституціоналісти звернули увагу на те, що ринкове господарство переходить до нової фази свого розвитку, формує громадянське суспільство, пізнання якого вимагає нових теоретичних та методологічних підходів. Сьогодні інституціоналізм – це одне з найперших напрямків наукової думки, яке об'єднує вчених, що вивчають будь-яку систему (державно-правову, економічну, політичну тощо) у розвитку, у взаємодії із соціальними, політичними, правовими, психологічними та іншими суспільними інститутами [13, с. 99].

Цікавими є погляди класиків науки на проблему інститутів та інституціоналізації. Так, М. Оріу розумів інститут як установу, будь-яке тривалий час існуюче об'єднання людей або обставин соціального характеру.

М. Вебер підкреслював, що держава як рафінований приклад інституту, являє спільноту людей, поведінка яких засновується на раціональних положеннях (нормах конституцій, законів).

Г. Г. Ділігенський вважав, що інститути можуть розумітися двояко. З одного боку, це функціональні органи суспільної системи (держава, суд тощо), а також системи формалізованих юридичних норм. З іншого – це соціальні норми та цінності, формальні та неформальні, які фактично діють у суспільстві та засвоєні більшістю його членів. Така невідзначеність пояснюється подвійною природою самого інституту. Інститути – це все, що в даному суспільстві є встановленим, що забезпечує стійкість соціального порядку [14, с. 10].

М. В. Ільїн пише, що інститут – це, по-перше, стан організованої спільноти, організована форма об'єднання людей в особливу спільноту, яке засноване на колективній волі, цілях і образах життєдіяльності; по-друге, ідеальна модель асоціації людей, яка формується з приводу влади та впливу, яка підтримує інтеграцію людини та колективу, керо-

ваність спільнотою та такий, що спирається на колективні цінності, організаційні принципи, раціональні норми, і по-третє, реалізація і відтворення моделей (систем принципів і норм, правил і цілей) спілкування в структурі сукупної практики політичної активності індивідів та груп, людського соціуму в цілому. Тобто категорія інституції (інституту) у своїй онтологічній та аксіологічній сутностях відображає форми та структури політичного життя, її свого роду «морфологічні моделі» та «організаційні каркаси» [15, с. 4].

Необхідно підкреслити, що у вітчизняній науковій літературі склалися два основні підходи до проблеми інституціоналізації. Згідно з одним з них, зміст інституціоналізації пов'язаний з процесом формування соціальних інститутів в результаті інтеграції нового виду соціальної практики до існуючої системи суспільних відносин. Результатом інституціоналізації виступають нові інститути.

Згідно з другим підходом інституціоналізація розглядається як універсальний спосіб упорядкування спільної діяльності людей шляхом встановлення певних правил поведінки, норм та санкцій.

Для аналізу інститутів теорія інституціоналізму виділяє два рівня: інституціональні організації (угоди між окремими індивідами, організаціями, підприємствами, направлені на зниження витрат, які викликані потребою в управлінні та обміні) та інституціональне середовище (сукупність норм та правил, які утворюють правові та соціальні форми взаємодії між людьми, які здійснюють вплив на структуру держави і громадянського суспільства).

Інституціональне середовище – це система права, моралі, етики і відповідних таких, що їм не суперечать формальні та неформальні інститути. Інституціональне середовище включає в себе фундаментальні політичні, соціальні та юридичні правила, в межах яких відбуваються

процеси в державі та суспільстві [13, с. 102].

Таким чином, у найзагальнішому вигляді під інституціалізацією розуміють процес формування, встановлення яких-небудь нових державних і суспільних інститутів як стабільних форм організації діяльності людей; процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх до системи, яка здатна діяти заради задоволення суспільних потреб. Процес інституціоналізації приводить до формування статусно-функціональної систематизації держави, до структуризації соціуму і з усією очевидністю – до підвищення організованості, урегульованості та ефективності діяльності державних і суспільних інститутів, в тому числі і інститутів громадянського суспільства [13, с. 106-107].

Розгляд видів та форм діяльності інститутів громадянського суспільства в основному базується на чотирьох традиційних підходах: інституціалізаційному, діяльнісному, функціональному та сервісному. При інституціалізаційному підході інститути громадянського суспільства виступають як концентрований вираз соціальних ініціатив, які являють собою альтернативні цінності, що сповідують громадянську та політичну відповідальність за правопорядок у цілому, які реалізують головні складові громадянського суспільства – центральну роль індивіда та самокеріваність, що дозволяє розглядати їх як найважливіший інститут громадянського суспільства.

Підхід діяльності розглядає інститути громадянського суспільства як суб'єктів соціальних змін, які ставлять суспільні ініціативи на рівень політичної та державної видимості.

Сервісний підхід розглядає в якості основної мети інститутів громадянського суспільства – надання послуг населенню. Підхід до розгляду інститутів громадянського суспі-

льства як груп саморозвитку виділяє в їх діяльності зміст, сутність, пов'язану із розкриттям людського потенціалу: роботу по наданню послуг ці інститути перетворюють в роботу по розвитку соціальної активності і добровільної ініціативи.

Підчас дослідження взаємодії держави і громадянського суспільства саме поєднання інституціалізаційного і функціонального методів є найбільш ефективним засобом дослідження взаємодії держави і громадянського суспільства, яке дозволяє виявити її ключові риси в конституційно-правовому аспекті, а також виявити та класифікувати його основні форми.

Громадянське суспільство являє собою сукупність інститутів, які взаємодіють між собою та з державною владою. Значущість даного підходу полягає в тому, що в його межах можливо провести аналіз суб'єктного складу соціальних відносин, перш за все, соціально-політичних, і визначити інститути, які найбільш активно взаємодіють з державною владою [16, с. 41].

Юридичній інституціоналізації громадянського суспільства може сприяти лише чіткий дієвий механізм правового регулювання, оскільки інститути громадянського суспільства можуть розвиватися лише в ґрунтовно розробленому правовому полі [17, с. 140].

Серед представників інституціоналізаційного підходу можна назвати і Л. Ю. Грудцину, яка під громадянським суспільством розуміє взаємозв'язану систему незалежних від державної влади систему суспільно-політичних інститутів [18, с. 20].

На думку Е. В. Галкіної, громадянське суспільство являє собою сукупність недержавних інститутів [19, с. 28].

Ю. А. Юдін вважає, що правова інституціоналізація політичних партій – це процес перевтілення їх в правовий інститут шляхом більш широкого правового регулювання комплексу відносин, пов'язаних із

утворенням, організацією і діяльністю партій [20, с. 5].

Юридична інституціоналізація – це заснований на правовому регулюванні процес перевтілення громадянського суспільства із звичайних асоціацій в повноцінні конституційно-правові інститути. Треба підкреслити, що ступінь інституціоналізації, тобто кількості інститутів, які в ньому виникають, свідчить про рівень розвитку та тип суспільства, його політичну систему та асоціативне життя, свободу утворення політичних та інших угруповань.

У межах законодавчої інституціоналізації громадянського суспільства можна підкреслити ряд нормативно-правових актів, які регулюють діяльність його інститутів. Зокрема, Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI «Про громадські об'єднання», Закон України від 05.04.2001 № 2365-III «Про політичні партії в Україні»; Закон Укра-

їни від 15.09.1999 № 1045-XIV «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та інші.

Отже, процес інституціоналізації громадянського суспільства полягає в оформленні останнього як системи інститутів, діяльність яких чітко регламентована правовими нормами. У зв'язку з цим, можна стверджувати про існування певного зв'язку між такими поняттями як «інституціоналізація громадянського суспільства» і «конституціоналізація інститутів громадянського суспільства». Юридична (правова) інституціоналізація проявляється в двох взаємозв'язаних процесах: конституціоналізації, тобто включенні в конституцію основних положень, надання їм конституційного статусу, і законодавчій інституціоналізації, в результаті якої правові положення, які стосуються тих чи інших інститутів суспільного життя, визначаються законом доволі детально.

Список використаних джерел

1. Орехов А. М. Методы экономических исследований: Учеб. пособие / А. М. Орехов. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 392 с.
2. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
3. Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев – М. : НОРМА, 1999. – 336 с.
4. Оніщук М. В. Щодо питань методології дослідження проблем референтної демократії в Україні / М. В. Оніщук // Вісник Академії правових наук України. – 2007. - №3. - С.38.
5. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: Монографія / В. Л. Федоренко. - К.: Ліра - К, 2009. - С.111.
6. Шемшученко Ю. Наука конституційного права: сучасний стан та перспективи розвитку / Шемшученко Ю., Скрипнюк О. // Право України. – 2010. - № 1. - С. 15-24.
7. Новейший философский словарь / [сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов] – 3-е изд., испр. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
8. Лекторский В. А. Методологический анализ науки : Типы и уровни / В. А. Лекторский, В. С. Швырев // Философия, методология, наука. – М. : Наука, 1972. – С. 7–44.
9. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности: методологические проблемы современной науки / Юдин Э. Г. – М. : Наука, 1978. – 391 с.
10. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований / Керимов Д. А. – М. : Мысль, 1986. – 330 с.

11. *Основи наукових досліджень* : навч. посіб. / Цехмістрова Г. С. – К. : Слово, 2003. – 240 с.
12. *Бабенко К.* Теоретико-методологічні проблеми дослідження основних сфер конституційного регулювання / К.Бабенко// Часопис Київського ун-ту права. 2009 - № 2. – С. 66-71.
13. *Гриб В. В.* Взаимодействие органов государственной власти и институтов гражданского общества в Российской Федерации : дис. на соиск. учен. степ. д.ю.н. по спец. 12.00.02 / В. В. Гриб. – М., 2011. – 525 с.
14. *Дилигенский Г.Г.* Политическая институционализация в России: социально-культурные и психологические аспекты / Дилигенский Г. Г. // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. - № 7. – С. 10.
15. *Ильин М. В.* Слова и мысли: Общение – общность / Ильин М. В. // Политические исследования. – 1994. - № 6.
16. *Гаврилов А. В.* Государство и гражданское общество: функциональный анализ взаимодействия: дис. к.ю.н. / Гаврилов А. В. – Нижний Новгород, 2007. – С. 41.
17. *Перегудов С. П.* Гражданское общество как субъект публичной политики / Перегудов С. П. // Политические исследования. – 2006. - № 2. – С. 139-150.
18. *Грудцына Л. Ю.* Государственно-правовой механизм формирования и поддержки институтов гражданского общества в России / Грудцына Л. Ю. – М., 2009. – 54 с.
19. *Галкина Е. В.* Гражданское общество в политическом пространстве современной России / Галкина Е. В. – Краснодар, 2010.- с. 28.
20. *Юдин Ю. А.* Политические партии и право в современном государстве / Ю. А. Юдин. – М., 1998. – С. 5.

Лотюк О. С. Інституціоналізація як метод наукового пізнання громадянського суспільства

У статті аналізуються питання методології наукового дослідження громадянського суспільства, перспектив та основних напрямів вдосконалення методології наукових досліджень громадянського суспільства. З урахуванням новітніх наукових досліджень значна увага в статті приділяється інституціоналізації як методу наукового пізнання громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, методологія наукових досліджень, інституціоналізація, метод наукового пізнання.

Лотюк О. С. Институционализация как метод научного познания гражданского общества

В статье анализируются вопросы методологии научного исследования гражданского общества, перспектив и основных направлений совершенствования методологии научных исследований гражданского общества. С учетом новейших научных исследований значительное внимание в статье уделяется институционализации как методу научного познания гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, методология научных исследований, институционализация, метод научного познания.

Lotyuk O. Institutionalization as a method of scientific knowledge of civil society

The questions of methodology of scientific research of civil society, prospects and basic directions of perfection methodology of scientific researches of civil society are analysed in the article. Taking into account the newest scientific researches considerable attention in the article is spared institutionalization as to the method of scientific cognition of civil society.

Key words: civil society, research of scientific methodology, institutionalization, method of scientific knowledge.